

16. VE 18 YY ARASINDA BURSA PARA VAKIFLARI VE BURSA EKONOMİSİNE ETKİLERİ*

Değer ALPER**
Canan ERDOĞAN***

Özet

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bursa para vakıflarının incelenmesidir. Geleneksel vakıfların aksine, Osmanlı döneminde, para vakıfları, kamu hizmetlerinin desteklenmesi amacıyla para ile kurulmuştur. Vakfa bağışlanan sermaye, finansman ihtiyacı olanlara borç olarak verilmiş ve daha sonra genellikle bir yıl sonunda borç verilen anapara belirli bir miktar ilave ile sosyal amaçlı olarak kullanılmak üzere geri ödenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlık, eğitim ve bayındırlık hizmetleri vakıflar tarafından finanse edilmiştir. Bu nedenle, para vakıflarının ekonomiyi etkileri olmuştur. Bursa para vakıflarına ait bilgiler en eski ve düzenli olanlardandır. Bu nedenle, özellikle Bursa para vakıfları ve vakıfların Bursa ekonomisine etkileri incelenmiştir. Önemli miktarlarda nakit sermaye birikimleri oluşturmalarına bağlı olarak; eğitim, sağlık bayındırlık hizmetlerinin karşılanmasında destek olan para vakıflarının incelenmesi, günümüze yönelik, yeni çözümler için farklı modellerin oluşturulmasında yardımcı olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, para vakıfları, Bursa para vakıfları.

Abstract

The aim of this study is to examine the cash waqfs in Bursa, in the period of Ottoman Empire. On the contrary traditional waqfs, the cash waqfs were established with money to support public services in Ottoman Empire. The gifted

* Bu makale 12.Dünya Muhasebe Tarihçileri Kongresinde (20-24 Temmuz 2008 – İstanbul) tebliğ olarak sunulmuştur. Revize edilmiştir.

** Yrd. Doç.Dr. Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

capital of the waqf was lent to person who needed finance and after a certain period usually a year they paid back to the waqf the principal plus a certain extra amount, which was then spent for social purposes,

In Ottoman society, health, education and welfare were financed by waqfs. That's why; the cash waqfs carried implications for the economy. Information on cash waqfs of Bursa was the oldest and the tidiest data. Because of this, especially we examined cash waqfs in Bursa and their effects on Bursa economy. As investigating the cash waqfs which supported in order to meet the needs like education, health, public works and etc. could assist on the constituting different models for new solution offers directed towards nowadays, due to cash waqfs has become serious amounts of cash capital accumulations.

Key Words: *Waqf, cash waqf, Bursa cash waqfs.*

1. GİRİŞ

Vakıf kültürü, Türk İslam kültür ve medeniyetinin temel taşlarından biridir. Vakıfların ortaya çıkışı İslâm Hukukunun gelişimi ile birlikte, 7 yy.da başlamış ve 7yy-9yy arasında vakıflar İslâm'ın sosyal hizmetlerini sağladıkları temel örgütler haline gelmiştir (Kuran,2006:3). 7.yy başından bu yana eğitim, sağlık, bayındırlık hizmetleri gibi pek çok kamu hizmeti vakıflar ve gönüllü kuruluşlar aracılığı ile finanse edilmiştir. Eyyübi, Memlük, Filistin ve Mısır vakıfları son derece önemli örnekler ile doludur.(Toraman, 2004: 6)

Vakıf kültürü temellerini İslam dininden alır. İslam dini inancına göre üç koşulda kişinin amel defteri kapanmaz. Bunlar: ardında hayırlı evlat bırakanlar, faydalı bilgi bırakanlar ve yararı devam eden mal ve mülk bırakanlardır (Çizakça, 2000: 6). Bu inanç vakıf müessesinin temellerini oluşturmuştur. Diğer taraftan, İslâm'ın lüks ve israfı da yasaklamış olması, varlıklı kişilerin, ihtiyaçları üzerindeki gelirlerinin vakıflar yolu ile toplumsal refahın artırılması amacı ile vakıflara yönlendirilmesine neden olmuştur. Türk-İslam vakıfları Anadolu Selçuklu devrinde önemli gelişmeler kaydetmiş, Osmanlı İmparatorluğu devrinde de en parlak dönemini yaşamıştır. Bu inanç sistemi çerçevesinde, Osmanlı'da gerek sosyal hayat gerekse ticaret hayatı, rekabet ve çatışmadan çok, işbirliği ve yardımlaşma temelinde yürütülmüştür. Bu doğrultuda, vakıflar, ekonomik etkilerinin yanında, adaletli gelir dağılımı ve sosyal ilişkileri düzenleyen ve dayanışmayı artıran kurumlar haline gelmiştir.

2. VAKIF KURUMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

2.1. Vakıf Tanımı, Yeri ve Önemi

Vakıf; bir malı veya mülkü, satılmamak kaydı ile, özel şartlar dahilinde bir hayra tahsis etmektir. Diğer bir ifade ile, vakıf bir kimsenin Allah'ın rızasını kazanmak için taşınır veya taşınmaz mallarını, ileri sürdüğü şartlar dahilinde insanlara sağlık, sosyal yardım, eğitim ve öğretim gibi çeşitli hizmetler verilmek amacı ile tahsis etmesidir. Vakıf sisteminde üç önemli unsurdan söz edilebilir; bağışlar, bağıştan sağlanan uzun süreli ve devamlı gelirler, sosyal ve toplumsal amaçlardır. Vakıflar bir daha vakfedene dönmek koşulu ile yapılan bağışlar ile kurulur. Bu bağışlar ile sürekli olarak bazı sosyal ve toplumsal hizmetlerin yerine getirilmesi amaçlanır. Bu sürekliliğin sağlanabilmesi için de vakıf gelirlerinin sürekliliğini sağlayacak bir yapılanma oluşturulur.

Ayrıca vakıflar yerinden yönetim esasına göre ve sorunları yaşayan ve bilen insanlar tarafından daha iyi tespit edilerek çözümleneceği görüşü doğrultusunda yönetilmektedir. Bu durum, sisteme son derece büyük bir esneklik sağlayarak, sorunların bürokratik hantallık ile uğraşılmadan kısa sürede çözümlenmesi mümkün kılmıştır. (Çizakça a, 2000: 23)

Osmanlı İmparatorluğu'nda adalet ve savunma dışında; diyanet, eğitim, sağlık, bayındırlık, ulaşım, sosyal güvenlik gibi tüm kamu hizmetleri neredeyse tamamen vakıflar aracılığı ile yerine getirilmiştir. Vakıflar, söz konusu hizmetlerin finansmanı ve yürütülmesini sağlayan finans ve sosyal güvenlik kurumları şeklinde faaliyet göstermişlerdir. Bu durum, devletin kamu hizmetlerine ilişkin yükünü son derece azaltmıştır.

Vakıfların, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik hayatında bu derece önemli bir yere gelmesi tesadüfi değildir. Vakıf kurucuları açısından incelendiğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vakıfların önemli bir kısmının askeri zümre tarafından kurulmuş olduğu gözlenmiştir. Bu durum, vakıfların Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yönetim politikası olarak da benimsendiğinin göstergesi olarak kabul edilebilmektedir (Özcan, 2003: 3).

2.2. Vakıf Çeşitleri

Vakıfları çok çeşitli şekillerde sınıflandırmak mümkün olmakla birlikte, sermayesini oluşturan unsurlar bakımından temelde iki tür vakıftan söz edilebilir. Birincisi "aynıyla intifâ olunan" yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır ve "Müessesât-ı Hayriye" olarak adlandırılır. Medrese, cami, mektep, zâviye, köprü ve çeşme gibi yapıtlar bu gruba girer. İkincisi ise, aynı ile intifa olmayan ancak, müesses at-ı hayriye'nin

işletilmesini temin eden; bina, arazi ve nakit paranın vakfedilmesi yolu ile oluşturulan vakıflardır. Para vakıfları, ikinci grup içinde, yani “geliri ile intifa edilen” vakıflar kapsamında değerlendirilmektedir (Keleş, 2001: 189-190).

Vakıfları kuruluş amaçları açısından sınıflandırdığımızda ise, özellikle Bursa bölgesinde, avâriz vakıfları, selatin vakıfları ve hırfet vakıfları şeklinde üç tür vakıf yapılanması görülmektedir. (Çiftçi, 2004: 45,91). Özellikle 17.yüzyıl ve sonrasında Bursa bölgesinde vakıfların büyük bir bölümü, amaç yönünden daha çok avarız vakfı, sermaye yönünden para vakfı şeklinde oluşturulmuştur. Para vakıflarının ilk kurulmaya başladığı dönemde amaç ön planda iken, daha sonra ekonominin nakde dönmesi nedeni ile nakit ve kredi işlevinin daha ön plana geçtiği görülmektedir. (Çiftçi a, 2004:81)

Avarız vakıfları, Osmanlı’da başlangıç dönemlerinde, avâriz adı altında toplanan muhtelif vergilerin ve bedeni yükümlülüklerin karşılanması amacıyla, mahalle veya köy halkı tarafından oluşturulan ya da hayırsever zengin kimselerin para ve akar vakfötmeleri ile ortaya çıkmış bir kurumdur. Fakat sonraları bu vakıflar, cami, mescid, köprü, mektep ve bunun gibi yapıların inşası ve tamiri, aydınlatma ve ısıtma sağlanması ile söz konusu yapılarda çalışanların ücretlerinin ödenmesi gibi görevleri de üstlenmiştir.

Bursa’da belirli hırfet* grubuna ait esnafın bir araya gelerek paralarını vakfötmeleri ile oluşturulan esnaf sandıkları hırfet vakıfları olarak adlandırılmıştır. Diğer taraftan, sultanlar yada sultanların bağışları ve izni ile, bazı devlet adamları tarafından kurulan vakıflar selâtin vakıflarıdır.

3. PARA VAKIFLARI

3.1. Para Vakıflarının Tanımı ve Tarihi

Para vakıflarının kabul edilmesi, kurulmaları ve yaygınlaşmaları bir hayli problemlili ve mücadele dolu bir sürecin ardından mümkün olmuştur. İslam dinin faizi yasaklamış olması, para vakıfları uygulamasında elde edilen kazançların faiz kapsamında değerlendirilip değerlendirilmeyeceği konusu tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Yüzyılı aşan tartışmaların ardından, Şeyhülislam Ebussuud Efendi tarafından verilen bir fetva ile kurulmalarına izin verilmiştir (Okur, 200: 46). Ebussuud Efendi, meselenin makul ve kanuni ölçülerde kontrolünden yana olmuştur. Nitekim kimi araştırmacıların da dikkat çektiği gibi, vakıf paraların devletin belirlediği

* Osmanlı döneminde kunduracılık, duvarcılık, demircilik, marangozluk, dokumacılık gibi küçük el sanatlarına verilen addır.

oranlar çerçevesinde işletilmesi, kredi kullananlar açısından oldukça olumlu neticeler vermiş, nakit ve kredi ihtiyacının karşılanması için hukuksal bir ortam oluşmuş ve tefeciliğin önlenmesinde etkili olmuştur.(Akdağ, 1979: 256.)

İlk para vakıfları 15. yy başlarında kurulmuş, 16. yy sonlarına doğru hem Anadolu'da hem de Rumeli'de son derece popüler hale gelmiştir. Para vakıflarına ilişkin ulaşılan ilk uygulama; Edirneli Hacı Yağcı Muslihuddin'in bazı dükkanları ile birlikte vakfettiği 10.000 akçesidir. 1442'de Osmanlı Valisi Balaban Paşa 30.000 akçesini bağışlamıştır. Fatih Sultan Mehmet döneminde para vakıflarında bir artış gözlenmiştir. Yapılan araştırmalar, bu dönemde İstanbul'da vakıfların % 16'sının para vakıfları olduğunu göstermektedir (Akyol, 2004: 1).

3.2. Para Vakıflarının Amaçları

Kuruldukları ilk dönemlerde para vakıflarının genel olarak amacı; mahalle, köy ya da bölgede ahalinin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması olmuştur. Ancak, 16 yy da kurulan para vakıfları ile halkın avarız türü vergilerinin ödenmesi, dini ve eğitim ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır. 18. yy'a gelindiğinde ise, para vakıflarının çok geniş ve değişik amaçlar ile kuruldukları gözlenmektedir. Muhasebe kayıtlarından hareketle en fazla kaynak ayrılan alanın o vakfın esas kuruluş amacı olarak ifade edilebilmektedir. Ancak, esas amaçla birlikte, çok değişik alanlarda kaynak aktarıldığı görülmektedir (Çiftçi,2004: 52). Bununla birlikte; para vakıflarının kuruluş amaçlarını dört başlık altında toplayabilmek mümkündür. Bunlar (Çiftçi, 2004: 54-65):

1. Hirfet gruplarının ihtiyaçlarının giderilmesi: Osmanlı'da aynı meslek grubuna dahil lonca teşkilatı ile örgütlenmiş meslek gruplarının, yardımlaşma ve işbirliği amaçlı olarak kurdukları vakıflardır.
2. Sosyal işlerin yerine getirilmesi: Bayındırlık ve temizlik faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, avarız türü vergilerin ödenmesi, hayır işlerinin karşılanması amacıyla kurulmuşlardır.
3. Eğitim kurumlarının ihtiyaçlarının giderilmesi
4. Dini kurumların ihtiyaçlarının giderilmesi

3.3. Para Vakıflarının İşleyişi ve Verilen Hizmetler

Para vakıfları da diğer vakıflar gibi vakfın şartlarının yazılı olduğu bir belge yani "vakfiye" doğrultusunda işletilmiştir. Vakfiye'de öncelikle vakfın kuruluş amacı, vakfedilen mal varlığı, gelirler beyan edilmiş ve daha sonra vakfın vereceği hizmetler sayılmıştır. Vakfın kimler tarafından yönetileceği, müteveli belirlenmiş ve vakfın kuruluşuna şahit olan

kimselerin isimleri listelenmiştir. Şer'i makamların tasdiki vakfın kurulması için yeterli sayılmış ve vakıf, başka herhangi bir işlem yapılmaksızın, idari ve ekonomik açıdan bağımsız bir kurum olarak kuruluş amaçlarına uygun olarak hizmetlerine başlamıştır. (Ataseven,1999: 1)

Para vakıflarının işleyişinde temel prensip, vakfedilen paranın aslına dokunulmadan (anapara muhafaza edilerek) işletilmesi ve elde edilen gelirin vakıf amaçları doğrultusunda harcanmasıdır. Para vakıfları, bir taraftan ait oldukları bölgedeki sosyal hizmetleri sağlarken, diğer taraftan halka kredi sağlama görevini yerine getirmiştir. Bu doğrultuda, bünyelerinde fonları olan bu vakıflar ihtiyaç sahiplerine kredi vererek, piyasalardaki para darlığını ortadan kaldırmış ve tefecilerin ortaya çıkmasına engel olmayı başarmışlardır.

Vakıf sistemi para vakıflarının bağımsız şekilde faaliyetlerini sürdürmesini öngörür. Ancak, bu bağımsızlık denetimsizlik olarak kabul edilmemelidir. Vakfi yönetme yetkine sahip mütevellinin, vakfiye şartlarına uygun olarak vakfi yönetip yönetmediği kadı ve nazırlar tarafından denetlenmiştir.

4. BURSA PARA VAKIFLARI VE BURSA EKONOMİSİNE ETKİLERİ

4.1. Bursa Tarihi ve Ekonomisi

Bursa, Anadolu'nun batısında yer alan ve tarih boyunca ekonomik ve kültürel anlamda önemini korumuş bir yerleşim alanıdır. Hitit, Lidya, Frigya, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin egemenliğinde kalmış olup bu kültürlerin izlerini taşımaktadır. Bursa şehri Osmanlı Devleti'nin ilk başkentidir ve ekonomik anlamda, önemi Osmanlı ile artmıştır. Nitekim, Osmanlı'nın ilk parası 1327 yılında Bursa'da basılmıştır.(Baykal, 1983: 2)

Bursa, imparatorluk döneminde bereketli ovası nedeniyle tarımsal alanda çok önemli gelişmeler kaydetmiştir. Ancak, kentin İpek Yolu üzerinde önemli bir durak olması, ipek böcekçiliğinin ve dolayısıyla dokumacılığın önemini, tarımın önüne taşımıştır. Öyle ki, Bursa ipekli kumaşları ve tekstil ürünleri ile 1500'lü yılların sonuna doğru neredeyse zirve noktasına ulaşmıştır. 15.yy başlarından 17 yy ortalarına kadar, Bursa uluslararası anlamda, hem ticaret hem de üretim boyutunda, Osmanlı'nın "İpek Başkenti" olmuştur. 1514'de Tebriz'in fethedilmesi ile ipek yolu tamamen Osmanlı'ya geçmiş, ipek kervanları Osmanlı koruması ile rahatlıkla Bursa'ya kadar gelebilmiştir. İran'dan ham ipek Bursa'ya gelmiş, İtalyan ve Cenevizli tüccarlar, Avrupa'da artan ipekli dokuma talebini

karşılıklı olarak amacını ile Bursa'dan aldıkları ham ipeği üretimlerinde kullanmışlardır (İnalçık,1996: 62). Bursa bu dönemde, uluslar arası ticaret anlamında doğu ve batı ülkeleri arasında, transit ticaret işlemlerinin gerçekleştirildiği bir merkez konumundadır. Doğudan ve batıdan, ham, yarı mamul ve mamul ipekli ürünler Bursa'ya getirilmekte, alıcı ve satıcılar burada nakit olarak ya da takas yöntemi ile ticaret yapmaktadır. Bu ticarete yerel ve bölgesel ürünler de konu olmakta, yerel alıcı ve satıcılarda sisteme dahil olmaktadır. (Yenal,1996: 37)

1520 İran savaşına kadar, Bursa'da ipekli kumaş üretimi İran'dan gelen ham ipek ile gerçekleştirilirken, savaş ile birlikte ham ipek getirilmesinin yasaklanması üzerine, tarımsal üretim türü olarak kabul edilen kozacılık Bursa'da önem kazanmış ve üretim önemli boyutlara ulaşmıştır. Fakat, koza üretimi, Bursa'da hiçbir zaman talebi karşılayacak düzeye ulaşamamıştır. 1572 ve 1586 tarihlerine ait kayıtlarda İran ve Osmanlı arasında, savaş, salgın ya da hastalık gibi nedenlerle olağanüstü bir durum olduğunda Bursalı ipek kumaş dokumacılarının ham ipek sıkıntısı nedeniyle işsiz kaldıkları belirtilmektedir.(Dalsar, 1960: 325)

16. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da tekstil endüstrisi çok güçlenmiş, Avrupalı tüccarlar Bursa'dan dokuma ürünleri, kumaş alımını son derece azaltmış, İran'dan gelen ya da Bursa'da üretilen ham ipeğe karşı giderek artan bir talep oluşturmuşlardır. Bursalı dokumacılar da ham ipeğe ihtiyaç duyduklarından, rekabetten dolayı ham ipek fiyatlarında önemli artışlar olmuştur. Diğer taraftan, 1514-1520 yılları arasında İran ipeğine ambargo konması, 1603-1629 yıllarında İran'ın Osmanlı'ya ham ipek ihracatının yasaklanması, İran'dan bol ve ucuz ipek alan ve ucuz köle emeği ile üretim yapan Bursa ipekli kumaş üreticilerini çok güç durumda bırakmıştır.(İnalçık, 1996: 65) Bursa ipekli kumaş sanayi batı ürünlerine karşı rekabet gücünü yitirmiştir. 16. yy ikinci yarısında yaşanan diğer önemli bir hareket, büyük miktarda Amerikan gümüşünün İspanya'ya getirilmesi, para arzının artması ile dünya çapında gerçekleşen enflasyon Bursa ipekçiliğini de etkilenmesidir. Çizakça tarafından bir çalışmada, 1550-1570 döneminde ortalama 73,8 akçe olan ham ipek fiyatlarının, 1620-1650 döneminde 290,4 akçeye yükseldiğini, 1550-1650 döneminde fiyatlardaki artış oranının % 293 seviyesine ulaştığı belirtilmektedir. (Çizakça, 1980: 533-551) Hammadde ve yardımcı madde fiyatları hızla artarken kumaş fiyatlarının daha düşük bir oranda artması, karlılığın ve üretimin azalmasına neden olmuştur. Çünkü, verimlilik ve maliyet tasarrufu sağlayacak teknoloji de kullanılamamıştır. Bu doğrultuda,17yy başından itibaren Bursa'da ipekli kumaş dokumacılığı gerileme dönemine girmiştir. Diğer taraftan, o döneme kadar Bursa'nın temsil ettiği uluslararası ipek ticareti merkezi 17 yy başı itibarı ile Halep'e kaymıştır. Ardından, Osmanlı-İran savaşlarında gelir amaçlı yüksek vergiler alınması, bu konudaki yolsuzluklar, kervan

yollarındaki tehlikeler, İran'dan Halep'e gelen ipeğin azalmasına neden olmuştur. Bu durumda, 17 yy ikinci yarısı itibarı ile Türk ve Avrupalı tüccarlar daha güvenli bir pazara gereksinim duymuşlar ve ipek ticareti merkezini İzmir'e kaydırmışlardır. Tüm bu gelişmeler Bursa'nın hem ham ipek ticaretinden ve ipek dokumacığında elde ettiği gelirlerin azalmasına neden olmuştur (Kağıtçıbaşı:2005, 174)

Diğer taraftan, İran ile yaşanan gelişmeler ve deniz yollarının önem kazanması, Osmanlı'nın dolayısı ile Bursa'nın baharat ticaretinde de büyük kayba uğramasına neden olmuştur. 1630 yılında baharat ticaretini büyük ölçüde kaybetmiştir. (Kağıtçıbaşı:2005, 160) 17 yy içinde Bursa ekonomisi için önemli bir gelişme de Bursa'daki et ve süt üretiminde yaşanan artış olmuştur. Pazarın artan ihtiyacını karşılayabilmek için ülkenin her yerinden büyük ve küçük baş hayvan satın alınmış, yapılan işlemler büyük boyutlara ulaşmış ve kredi sistemi kullanılmıştır. (Kağıtçıbaşı:2005, 196)

4.2. Bursa Para Vakıfları

15 yy -18 yy arası Bursa şehrinin ekonomik yapısı incelendiğinde, sermaye akışının sağlanması ve kredi işlemlerinin gerçekleştirilmesi ile ilgili olarak karşılaşılan önemli kurum para vakıflarıdır. Bursa'da para vakıflarının gelişimi bir tesadüf değildir çünkü şehir yüzyıllar boyunca önemli bir üretim ve ticaret merkezi olmuş, özellikle ham ipek ve ipekli kumaş üretimi ile Osmanlı da zirve noktasına ulaşmıştır. Bu nedenle, para vakıfları ve ekonomik gelişme arasında nasıl etkileşim olduğunun araştırılması, çok dar kapsamlı da olsa, önem taşımaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, para vakıflarına ilişkin bilgilere şer'iyye sicillerdeki muhasebe kayıtlarından ulaşılmaktadır. Diğer taraftan, vakıf kurumlarının vakfiyelere bağlı kalınarak uzun yıllar varlıklarını sürdürebilmelerinin sağlanması amacı ile kadı veya nazırların denetimine verilmiştir. Bursa para vakıflarına ilişkin bilgiler de Bursa Şer'iyye sicillerinde bulunan vakıf muhasebe kayıtların elde edilmektedir. Şer'iyle sicillerinin en eski ve düzenli örnekleri Bursa'ya aittir. Bursa şer'iyye sicillerindeki vakıf muhasebe kayıtlarından şehrin ekonomik ve sosyal yapısına ait verilere rahatlıkla ulaşılabilmektedir.

Bursa'da para vakıfları; bu dönemde “karz-ı hasen”, “bey-i bi'l-istiğlal” ve “muâmele-i şer'iyye” şeklinde işlemler yapmışlardır (Çiftçi, 2004:160). İhtiyaç sahiplerinden geri ödeme yapamayacaklara karz-ı hasen diğer bir ifade ile; bir menfaat karşılığı olmadan, geri ödenmemek üzere faizsiz veya karşılıksız olarak borç verilmiş, geri ödeyebileceklere ise belli taksitler hâlinde geri ödenmek üzere borç para verilmesinde, sermaye sıkıntısı çekenlere sermaye desteği sağlanmasında, muhtaç duruma düşenlere karşılıksız yardım yapılmasında kullanılmıştır.

Bey-i bi'l- istiğlal ise paraya ihtiyacı olan tarafın, sahip olduğu ev vb. gayrimenkulünü vakfa ipotek ettirerek kredi alması işlemidir. Borçlular bu şekilde gayrimenkullerinin mülkiyetini kredi vadesi süresince, vakfa devretmişler, borç ödendiğinde, mülkiyet borçlu tarafa geri verilmiştir. Standart uygulama olarak, borçlunun vakfa borcunu ödeyinceye kadar gayrimenkulü kullanmasına, örneğin gayrimenkul ev ise evde yaşamasını izin verilmiş, ancak vakıf bunun karşılığında borçludan, rayiç bedel üzerinden kira almıştır. Bu kira bedeli vakfın karını oluşturmakta ve genellikle kira bedeli, borç tutarının %9-%12 arasında değişmektedir (Çizakça a, 2000: 25). Bu tür işlemler ipotek yerine, gayrimenkulün geri alınmak koşulu ile satılması şeklinde de yapılmıştır.

Muâmele-i şer'iyye işlemleri para vakıflarının en tartışmalı, ancak en çok kullanılan fonlama yöntemi olmuştur. Faizin ve faiz alanların yasaklandığı, fakat karşılıksız borç verilmek istenmeyen durumlarda, ekonomik düzen içinde kredi ihtiyacının düzenlenmesi amacıyla kullanılan bir borçlanma usulüdür. Muâmele-i şer'iyye işlemlerinde, hataların önlenmesi, doğrudan faizlendirme yapılmasını önlemek amacı ile, işlemlerin nasıl yapılması gerektiği ve uygulanacak oranlar konusunda sınırlamalar getirilmiştir. Bu oran genellikle % 15 seviyesinde belirlenmekle birlikte, % 10 ile %20 arasında değişmektedir (Özcan,2003: 54).

Bursa'da halk arasında çuha bahâsi adlandırılan muâmele-i şer'iyye yöntemi kredi işlemlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Bu yöntemde, borç alan ve veren arasında yapılan sözleşmede, borç nakit olarak verilmiş ve yıllık faiz tutarı borçlu tarafa vadeli bir parça kumaş da bedelinin üzerinde bir fiyattan satılmıştır. Borçlu olan taraf, borcunu geri öderken aldığı borç ile birlikte aldığı kumaşın vadeli bedelini de ödemekte, bu şekilde anapara ve faiz miktarı borç veren kişiye ödenmektedir. Bu şekilde borç verilen paranın faizi, bir yıl vadeli olarak ödenen kumaş bedeli haline dönüştürülerek, devletin belirlediği % 15'lik yasal oran aşılabilmektedir. Faiz yasağını aşabilmek için uygulanan bu yöntemde bir hile söz konusu olmakla birlikte, işlemlerin kadiya tescil ettirilmesi ve oranların belirlenen seviyeyi aşmamasının sağlanması yolu ile işlemler Şer'i ölçüler içine alınmasıdır (Çiftçi, 2004: 161,169).

4.3. Bursa Ekonomisi ve Para Vakıfları

Daha önce de ifade edildiği gibi, Bursa Bölgesi önemli ticaret yolları üzerinde olması nedeni ile, söz konusu dönemde, Avrupa-Asya arasında uluslararası bir pazar ve antrepo niteliğindedir. İran ipeği ve ipek ticareti Bursa'nın gelişmesinin temel kaynağını oluşturmaktadır. Uluslararası anlamda ve büyük miktarlardaki ipek ticareti, bölgede ipek sanayinin de kurulmasını teşvik etmiş, İran'dan gelen ham ipek işlenip kumaş haline

getirilmiş veya ham olarak satılmıştır. Diğer taraftan, Bursa Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde üretilen ürünler içinde dış satımın gerçekleştirildiği bir ticaret merkezi haline gelmiştir. (Çiftçi Cafer, 1995:163)

Bursa'nın önemli bir ticaret merkezi olması, yapılan ticari işlemlere ait kayıtların da düzenli tutulması gerekliliğini doğurmuştur. Bu nedenle, Bursa'daki ticari hayat ve kredi ilişkileri hakkındaki kadı sicilleri Bursa'da son derece düzenli şekilde tutulmuş olduğu gözlenmektedir. Bu doğrultuda yapılan araştırmalarda, Bursa kadı sicillerinden 1470 yılından itibaren sağlıklı ve güvenli bilgiler edinebilmek mümkündür.

Para vakıflarının Bursa ekonomisi ile en yakın bağı kredi ilişkileridir. Bursa şehrinde ilgili dönemde kredi ilişkilerinin son derece gelişmiş olduğu konusunda araştırmalar mevcuttur. (Gerber, 1988: 127,141) Özellikle, uluslararası ticaret yollarının üzerinde ve yakınında bulunması ve İstanbul'a yakın olması nedeni ile, Bursa'da kredi işlemlerinde belirgin canlılık gözlenmektedir.

Para vakıfları, söz konusu dönemde bir taraftan Bursa ekonomisine nakit ve kredi şeklinde fon sağlamış, diğer taraftan ise, vakfedecek gayrimenkulü olmayan ya da tek başına vakıf oluşturacak kadar mali güce sahip olmayan kişilerin birikimlerinin vakıflarda toplanmasını ve krediler yolu ile bu fonların ekonomiye kazandırılmasını mümkün kılmıştır. Bu şekilde elde edilen kazançlarla çok önemli sosyal hizmetlerin yerine getirilmesini sağlamışlardır.

Osmanlı'da yaşanan gelişmelere paralel olarak Bursa'da da ticari hayatın canlanması şehir nüfusunun hızla artması sonucunu doğurmuş, 1485'de 5.000 hane olan şehir nüfusu 1580'de 13.000 haneye ulaşmıştır. (İnalçık,1996: 62) Nüfus artışı ile birlikte köyler ve şehirler arasında ekonomik ilişkiler ve yapılan ticaret hacmi artmış, bu durum, işlemlerin daha sık ve daha küçük miktarlarda yapılmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak, nakit tutma talebi düşmekte ve paranın tedavül hızı artmaktadır. Özellikle 16. yy'dan itibaren para vakıfları bir sermaye dağıtım aracı son derece önemli bir hale gelmiş, orta ölçekli kredi işlemleri bir hayli önem kazanmış ve hızlanmıştır. (Çiftçi, 2004: 35) Bursa'da para vakıfları aracılığı ile piyasaya aktarılan sermaye miktarı 1749, 1767 ve 1785 yıllarında aşağıdaki gibidir:

Yıllar	Vakıf Sayısı	Sağlanan Toplam Kredi tutarı(Kr)	Borçluların Sayısı	Borçluların Aldıkları Ort. Borç Tutarı	1749-85 Arasındaki % Değişim	Ortalama Borçlu Sayısı	Maksimum Borçlu Sayısı
1749	59	31.902	599	53		10	37
1767	154	117.084	1662	70	%43	11	42
1785	32	30.031	395	76		12	39

Kaynak: Çizakça (1995)

Çalışma tesadüfi olarak seçilen %25'lik kısım üzerinden gerçekleştirilmiştir. Tablo 1'de de görüldüğü gibi 1749-1785 yılları arasında alınan kredi tutarları ortalama 53 Kr.'dan 76 Kr'a yükselmiş % 43'lük bir artış söz konusu olmuştur.

Diğer taraftan, 18. yy'da sonlarına gelindiğinde Bursa nüfusunun 65.000 -70.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Tablo'daki rakamlardan hareketle, 1767 yılında, % 25 tesadüfi örneklemede 1662 olan borçlu sayısı yüzde yüze tamamlandığında çıkan 6648 rakamından hareketle, Bursa nüfusunun % 8,5 ile % 9'unun kredi kaynağı olarak para vakıflarından yararlandığı söylenebilir (Çizakça, 1995:336). Fakat diğer taraftan, Bursa bölgesinde 1749-1785 yılları arasında verilen kredilerin oranına bakıldığında, bölgedeki en önemli sektörün ipek ve ipekli dokuma olmasına rağmen, ipekçilik için verilen kredilerin, toplam kredilerin %3'ü geçmediği de görülmektedir (Çizakça 2000; 49).

Para vakıfları, kuruluşlarının ilk dönemlerinde bir taraftan sosyal görevlerini yerine getirmeye ve diğer taraftan, kredi vererek esnafın ve iş adamlarının finans ihtiyaçlarını da karşılamaya çalışmış ve esnafın kendi işyerlerinde çalışmaları ve özsermaye artırmalarını sağlamayı amaçlamıştır (Tabakoğlu,2004: 29). Ancak, 18. yy'a gelindiğinde, ekonomide nakit para son derece az ve talebin ise oldukça yüksek olduğu gözlenmektedir. Resmi faiz oranlarının %15'i geçmemekle birlikte, Bursa, İstanbul ve Ankara bölgelerinde uygulanan faiz oranlarında da farklılıklar oluşmaya başlamıştır. Bu nedenle, para vakıflarında ödünç alınan fonların, yeni iş kurma veya mevcut işlerinin hacimlerini artırmak, ölçeklerini büyütmekten ziyade, daha yüksek faiz oranlarıyla üçüncü kişilere İstanbul piyasasında ödünç para verilmek üzere kullanıldığını söylemek mümkündür (Çizakça 2000: 49).

Para vakıflarının faaliyetleri sonucu elde ettikleri kazançlar ile verdikleri hizmetler incelendiğinde o dönem Bursa'sının ekonomik durumu hakkında ipuçları yakalayabilmek olasıdır. Bursa'da para vakıfları 1585 tarihinde toplam harcamalarının % 40'ını eğitime ayırırken, bu oran, 1823 tarihinde % 7'ye düşmüştür. Öte yandan, 1667'de Bursa'daki toplam vakıf harcamalarının çok az bir kısmı yoksullara gıda yardımına ayrılmışken, 1823 yılında oran % 20'ye çıkmıştır (Çizakça a, 2000 25). Bu rakamlar

incelenirken iki farklı bakış açısından hareket edilebilir. Birincisi, 16.yy ve 17yy Osmanlı'nın dolayısıyla Bursa'nın ekonomik anlamda daha üst seviyede olduğu, daha adaletli bir gelir dağılımının söz konusu olduğu yıllar olarak bilinmektedir. Bu nedenle, para vakıfları bu dönemde daha çok eğitim konusuna kaynak aktarmıştır. Fakat 19.yy'a gelindiğinde, ekonomik ve askeri anlamda Osmanlı'nın genelinde yaşanan olumsuzluklar Bursa'ya da yansımış, gelir dağılımı bozulmuş, gıda yardımları eğitimin önüne geçmiştir. Diğer bakış açısı ile ise, vakıflar, mevcudiyetleri halen tartışılmakla birlikte, para vakıfları söz konusu dönemlerde halkın hangi tür ihtiyacı var ise ona yönelmiş, olumsuz pek çok uygulamalara kayıtlarda karşılaşılmakla birlikte, çok önemli ekonomik ve toplumsal görevlerini yerine getirmeye çalışmıştır.

4.4. Bursa Para Vakıflarının Muhasebesi

Bursa para vakıflarına ilişkin muhasebe kayıtları, Osmanlı'nın diğer bölgelerindeki para vakıflarında olduğu gibi, son derece basit bir muhasebe mantığı ve methodu ile tutulmuştur. Para vakıflarında tek taraflı kayıt tekniği kullanılmıştır. Öncelikle, verilen para kuruş olarak kaydedilmiş, bu rakamın altına günlük gelirler ve giderler kaydedilmiş, hemen yanında ise açıklamalara yer verilmiştir. Diğer vergiler ve giderler çıktıktan sonra kalan kazanç ise yine vakfiyede belirlenen sosyal amaçların finansmanında kullanılmıştır. Eğer fazla getiri kalırsa bu miktar gelecek yılki bağışa eklenmiştir. Basit bir şekilde, para vakıflarının yıllık mali durumu, bağışlanan sermayeye o yıl içinde elde edilen gelirlerin ilave edilmesi ve giderlerin düşülmesi ile hesaplanmıştır.

Para Vakıflarının Yıllık Mali Durum =Bağışlanan Sermaye+Gelir - Gider

Yukarıda belirtilen hesaplama şekli profesyonel muhasebecilere gerek kalmadan muhasebe kayıtlarını çok rahat bir şekilde tutulmasını sağlamıştır. Ancak, vakfa ait muhasebe defterleri incelendiğinde vakıfa ait mallar, vakfın gelirleri ve giderleri, vakfın ne kadar borç verdiği, ne kadar büyüme olduğu, ipotek çeşidi, kefillerin adı rahatlıkla görülmektedir.

Para vakıfların işleyişleri ve mali durumları zaman zaman denetlenmiştir. Bu amaçla tutulan defterler "Vakıf Tahrir Defterleri" ya da "Para Vakıfları Sayımı" olarak adlandırılmıştır. Bu denetimler sırasında, Vakıf Tahrir Defterleri bir seri halinde, vakfı kuran kişi, vakfın kuruluş tarihi ve kaydı, malların ve mülklerin çeşidi ve miktarı, bunlardan elde edilen yıllık gelir, günlük aylık ve yıllık gider, toplam gelir ve gider, eğer mümkünse bunlar arasındaki fark kayıtlı tutulmuştur. Bu belgeler 451 yıllık bir dönemi kapsamaktadır (1490-1928).

Para vakıfları kayıtları genellikle başka dökümanlarla birlikte tutulmuştur. Buna rağmen muhasebecilerin ayrı birer defterleri olduğu,

muhasebe kayıtları ve vakfın işleyişi için bu defterlere kayıtların yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Ser'i Sicil kayıtlarının arasında geçen "Idane Hucceti" ya da "Ödenecek Defter" adıyla tutulan ayrı kayıtlar da mevcuttur. Bu kayıtlarda; vakıftan borç alan kişilerin adları ve adresleri, ödünç verilen miktar, geri ödeme zamanı, ödünç alınan süre, ipotek edilen malın veya taşınmaz malın özellikleri, borç verilen tutara ilişkin ödeme yükümlülüğü yerine getirilmediği takdirde malların ya da taşınmazın satışına ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca, eğer yapılan işlemde bir kefil söz konusu ise, kefil hakkında bilgiler ve borç geri ödenmediği takdirde, vakfın alacaklarının kefinden tahsis edeceği, eğer kefil borç ödeme zamanından önce ölürse; alacakların, kefilin mirasından tahsil edileceğine ilişkin bilgilere de kayıtlarda yer verilmiştir (Toraman, Tunçsiper ve Yılmaz 2004: 8).

5. SONUÇ

Vakıf kurumunun, yüzyıllar boyunca ve günümüzde çok başarılı uygulamaları söz konusu olmuş ve olmaktadır. Para vakıfları da vakıf türlerinden bir tanesidir. Para vakıflarının varlığı günümüzde tartışılmakla birlikte, özellikle 15. yy ve 18. yy'ın Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında, son derece önemli bir kurum olarak yer almıştır. Bu doğrultuda bu çalışmada, 15. yy ile 18. yy arası, Bursa bölgesindeki para vakıfları incelenmiştir. Söz konusu dönemde Osmanlı'nın çok önemli ticaret merkezlerinden olan bu bölgede para vakıfları son derece önemli bazı işlevleri üstlenmiştir. Bir taraftan ekonomiye krediler yolu ile fon sağlarken diğer taraftan vakıf temelinde bazı önemli sosyal hizmetleri de yerine getirmiştir. Ancak, o dönem genel ekonomik konjonktürden etkilenerek verilen hizmetlerde de bazı değişimler olduğu gözlenmiştir. Para vakıfları, öncelikle kar amacı gütmeyen, yerinden yönetim kurumlarıdır. Osmanlı para vakıfları örneğinde olduğu gibi vakıf sistemine kar amacının yüklenmesi sistemin özüne aykırı olduğundan, araç-amaç çatışması doğurmuş ve sistemin dejenere olmasına neden olmuştur. Sistemin amacı sosyal hizmetlerin sürekli olarak ve karşılıksız yerine getirilmesidir.

Diğer taraftan, para vakfi sisteminin merkezi yönetim ile idare edilmeye çalışılması da vakıf sistemini zayıflatan bir uygulamadır. Para vakıfları yerinden yönetim kurumlarıdır. Başarılı bir para vakfi uygulaması için vakıfların başarılı olduğu dönemlerdeki uygulamalar göz önünde bulundurulmalıdır. Bursa şehri uygulamalarında olduğu gibi, sıkı bir denetim ancak yerinden yönetim ile sağlanabilmekte ve sistem son derece başarılı bir şekilde uygulanabilmektedir.

Eğitim, sağlık, bayındırlık ve birçok ihtiyacın karşılanması amacıyla destekte bulunan para vakıflarının incelenmesi aynı zamanda günümüze yönelik yeni çözümlerin ulaştırılmasında farklı modellerin

oluşturulmasında yardımcı olabileceği gibi, para vakıflarının zamanla önemli miktarda nakit sermaye birikimlerinin olmasından dolayı vakıfların önce Tanzimat döneminde Evkaf Nezaretine bağlanması, daha sonra Cumhuriyet döneminde ise mevcut para vakıflarının Vakıflar Bankası'na sermaye olarak verilmesi para vakıflarının aynı zamanda bankacılık tarihi açısından önemli bir kurum olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, para vakıfları 15.yy-18. yy arası Bursa ekonomik hayatına damgasına vuran, son derece önemli ekonomik ve sosyal hizmetleri yerine getirmiş kurumlardır. Ayrıca, para vakıfları, günümüzdeki, girişim sermayesi ve resmi finans kuruluşlarına erişim olanağı bulunmayan düşük gelirli kişilerin küçük miktarlarda krediler ile desteklenmesine yönelik mikro finans uygulamalarına örnek teşkil etmiş bir sistemdir.

KAYNAKLAR

- Ataseven, Asaf, (1999) "Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar" *Aksiyon Dergisi*, Sayı: 223.
- Akyol, İzzet, (2004) "Tarih ve Toplum, Osmanlı'yı Anlamak: Para Vakfı Örneği Işığında Bir Anlama Denemesi", *Karakalem Dergisi*.
- Akdağ, Mustafa, (1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Tekin Yayınları, İstanbul c II
- Baykal, Kazım, *Türkiye'de Vakıflar, Abideler ve Eski Eserler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Yenigün Matbaası, Ankara. 1983.
- Çiftçi, Cafer, (2004) *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa.
- Çiftçi a, Cafer, (2004) "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:23, sayı:36 Ankara (79-102)
- Çizakça, Murat, (1995) "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 35. (313-354)
- Çizakça, Murat, (1980) "Price History and the Bursa Silk Industry in Otoman Industrial Decline: 1550-1650", *Journal of Economic History*, Vol.XL, No.3. (533-551)
- Çizakça, Murat, (2000), *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Cetry to the Persent*, Boğaziçi University Press, İstanbul.
- Çizakça a, Murat, (2000), "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel Ve Ekonomik Boyutları", Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, (www.tusev.org.tr) (21-31)
- Dalsar, Fahri, (1960), *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İ.Ü.İktisat Fakültesi Yayını No:116, İstanbul.
- Gerber, Haim, (1988), *Economy and Society in an Otoman City: Bursa, 1600-1700*, Jeerusalem.

- İnalcık Halil, (1996) “Türkiye’nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar”, Yenal Engin ed., **Bir Masaldı Bursa** içinde, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. (61-67)
- Kağıtçıbaşı, Ergun ve Yaşar, Enis, (2005), **Bursa’nın Ekonomik Tarihi 1326-1900**, Bursa Ticaret Ve Sanayi Odası Bursa.
- Keleş, Hamza, (2001) “Osmanlı’da 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Çalışma: Karacabey Kazası Örneği”, **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:21, Sayı:1. (189-207)
- Kuran, Timur, (2006), “**Absence of the Corporationin İslamic Law:Origins and Persistence**”, Department of Economics, University of Southern California, Los Angles,
- Okur, Kaşif Hamdi, (2005) “Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: 7-8. (33-58)
- Özcan, Tahsin, (2003) **Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII Dizi, Sayı 199,
- Tabakoğlu Ahmet (2004), “Klasik Dönem Osmanlı Vakıf Sistemi”, **Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu Kitabı**, T.C Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Aralık, İstanbul.
- Toraman Cengiz, Tuncsiper Bedriye, Yılmaz Sinan, (2004), “Cash Awqaf in the Ottomans as Philanthropic Foundations And Their Accounting Practices” adlı tebliğ, **The fifth Accounting History International Conference**, 9-11 July 2007, Banff, Canada.
- Yenal Engin, (1996), Osmanlı Başkenti: Osmanlı Kenti Bursa, Yenal Engin ed., **Bir Masaldı Bursa** içinde, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. (19-47)